

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA KİTABXANA İŞİ
SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ MÜƏLLİFLİK HÜQUQU OBYEKTİ OLAN
ƏSƏRLƏRDƏN SƏRBƏST İSTİFADƏ**

Mürsəlov Natiq Rəşid oğlu

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

natiq.mursalov@admiu.edu.az

Xülasə: *Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətində müəlliflik hüququ məsələləri araşdırmaya cəlb olunur. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, müəlliflik hüququ obyektı olan əsərlərdən sərbəst istifadənin qanunvericilik təminatının ümumi müddəaları öyrənilir. Tədqiqatın vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün müəlliflik hüququ obyektı olan əsərlərdən sərbəst istifadənin mahiyyəti açıqlanır. Təhlil və müqayisə metodlarından istifadə edilməklə müəllif qonorarı ödəmək şərtlə əsərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə və reproduksiya çıxarmaq yolu ilə əsərdən sərbəst istifadə qaydaları təhlil olunur. Müəlliflik hüququ obyektlərindən informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün istifadə və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması prosedurları ətrafı şərh edilir.*

Açar sözlər: əsər, kitab, fonogram, audiovizual sənəd, qanunvericilik aktı, qonorar, surətçixarma

Ключевые слова: произведение, книга, фонограмма, аудиовизуальный документ, законодательный акт, авторское вознаграждение, копирование

Keywords: work, book, phonogram, audiovisual document, legislative act, royalties, copying

Giriş

Müstəqilliyin bərpasından sonrakı mərhələdə Azərbaycanda əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş kitabxana işi sahəsində dövlət siyasəti bu gün Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla və qətiyyətlə davam etdirilir. Dövlətin kitabxana işi sahəsində siyasətinin mühüm əlamətlərindən olan vətəndaşların konstitusiyaya ilə təsbit olunmuş əsas hüquq və azadlıqlarından biri kimi əqli mülkiyyət hüququnun qorunması kitabxanaşünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, müəlliflik hüququ obyektlərindən kitabxanalarda istifadənin hüquqi təminatı məsələləri xeyli maraq doğurur.

Müəlliflik hüququ dedikdə, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması, istifadəsi və hüquqi mühafizəsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. “Bu normalar müəlliflik hüququ, memarlıq, mədəniyyət, reklam və digər məsələlər barədə qanunlarda, habelə qanun qüvvəli aktlarda ifadə olunur” [1, s.207]. Deməli, obyektiv mənada müəlliflik hüququ müxtəlif normativ aktlarda ifadə olunan mülki hüquq normalarından ibarətdir. Onu da yaddan çıxarmamalıyıq ki, müəlliflik qanunvericiliyi (müəlliflik hüququ) müəllifin yaratdığı əsərləri fiziki cəhətdən yox, hüquqi baxımdan qoruyur, mühafizə edir [4]. Əsərin hüquqi cəhətdən qorunması onu ifadə edir ki, müəllifin razılığı olmadan və müəlliflik qonorarı verilmədən heç kəs müəllifin yaratdığı əsərdən istifadə edə bilməz.

Müəlliflik hüququ obyektı olan əsərdən yalnız müəlliflə bağlanmış müqavilə əsasında, onunla razılaşdırılmış şərtlərlə istifadə oluna bilər. Bu, müəlliflik qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi ümumi qaydadır. Eyni zamanda, cəmiyyətin mənafeyi üçün, ictimai maraq nəminə müəlliflik qanunvericiliyi bir sıra hallarda müəyyən şəxslərə icazə verir ki, onlar müəllifin yaratdığı əsərdən onun razılığı olmadan və müəllif qonorarı verilmədən istifadə etsinlər. Bu

cür istifadəyə müəlliflik hüququnda əsərdən sərbəst istifadə deyilir.

Əsas hissə

Müəlliflik hüququ barədə müasir qanunvericilik beynəlxalq müəlliflik hüququnun əsərdən sərbəst istifadə məsələsi barədə hamılıqla qəbul olunmuş normasından çıxış edir, müəlliflik hüququ ilə mühafizə sferasından kanaretmə və çıxartma hallarını məhdudlaşdırır, əsərdən sərbəst istifadə hallarını beynəlxalq standartlara uyğun gələn sivil çərçivəyə salır. Nəzəri mənbələrdə göstərilir ki, müəlliflik qanunvericiliyi dedikdə, müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilən normativ aktların sistemi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətində mühüm rol oynayan müəlliflik hüququ barədə qanunvericilik [2; 4; 5] qəti və dəqiq olaraq əsərdən sərbəst istifadə hallarını müəyyən edir. Həmin halları nə genişləndirmək, nə də onlara əlavələr etmək olar. Bu hallarda əsərdən sərbəst istifadə edən maraqlı şəxslər müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik haqqı verilmədən əsər barəsində müxtəlif formalarda sərəncam verirlər. Deməli, göstərilən halda müəllifin müstəsna hüququ məhdudlaşır.

Bir məsələni də unutmamaq olmur ki, yalnız qanuni surətdə açıqlanmış əsər sərbəst istifadənin obyektinə ola bilər. Başqa sözlə desək, ancaq qanuni surətdə açıqlanmış əsər barəsində sərbəst istifadə rejimi tətbiq edilə bilər. O ki qaldı açıqlanmamış əsərlərə, onlar sərbəst istifadənin predmetinə ola bilməz. Bu növ əsərlərdən yalnız müəllifin razılığı ilə istifadə oluna bilər. Həmçinin, vurğulaq lazımdır ki, maraqlı şəxslər (istifadəçilər) əsərdən sərbəst istifadə hüququndan sui-istifadə etməməlidirlər. Əsərdən sərbəst istifadə zamanı onlar müəllifin qanunla qorunan mənafeyinə toxunmamalı, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pozmamalı və onları gözləməlidirlər. Bu işdə kitabxanaların üzərinə mühüm vəzifələr düşür ki, onlar öz fəaliyyətində bu məqamlara xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Müəlliflik hüququ obyektinə olan əsərlərdən şəxsi məqsədlər üçün istifadə əsərdən sərbəst istifadənin bir növüdür. Əsərdən sərbəst istifadənin həmin növü müəlliflik hüququ haqqında qanunun 17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur [5]. Göstərilən növün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllifin (müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) razılığı olmadan və müəllif qonorarı ödənilmədən fiziki şəxsin qanuni dərc edilmiş əsərdən yalnız şəxsi məqsədlər üçün bir nüsxə hazırlanmasına yol verilir. Bu, onu ifadə edir ki, ümumi qaydaya görə, istənilən maraqlı şəxs özü üçün əsərin bir nüsxəsini hazırlaya və ondan öz şəxsi ehtiyaclarını təmin etmək üçün istifadə edə bilər. Bəzi başqa şəxslərin də, məsələn, yaxın qohumlar, tanış-bilişlər və ya ailə üzvlərinin də öz tələbatlarını ödəmələri üçün əsərin nüsxəsindən istifadə etmələri mümkündür.

Müəllif qonorarı ödəməklə əsərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə və reproduksiya çıxarmaq yolu ilə də əsərdən sərbəst istifadə mümkündür. Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növü müəlliflik hüququ barədə qanunun 17-ci maddəsinin 3-5-ci bəndləri ilə tənzimlənir [5]. Bu bəndlər fonogramda yazılmış audiovizual əsərlərin surətinin şəxsi məqsədlər üçün çıxarılmasına (və digər əsərlərin səs yazmasına) həsr edilmişdir.

Reproduksiya çıxarmaq yolu əsərdən sərbəst istifadənin bir növüdür. Müəlliflik hüququ barədə qanunun 18-ci maddəsində ifadə olunan norma əsərdən sərbəst istifadənin bu növünün tənzimlənməsinə həsr edilmişdir [5]. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyinə belə normanın daxil edilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Məsələ burasındadır ki, müasir dövrdə elektroqrafik texnika xeyli inkişaf etmişdir. Son zamanlar kseroks və digər texniki vasitələrdən istifadə halları çoxalmış, kopya texnikasının tətbiqi nisbətən genişlənməmişdir. Fotoaparatların surət çıxarma işində rolu artmışdır. Kserokslar, fotoaparatlar və digər vasitələr əsərin faksimile surətinin çıxarılmasına imkan verir.

Reproduksiya çıxarma (və ya reproqrafik surət çıxarma) dedikdə, fotosurət çıxarma, kserokopiya və ya əsərin faksimile (eynilə) surət çıxarmasının digər üsulları başa düşülür. Bu

DOI:10.30546/gdu.2023.142-146

üsulların köməyi ilə yazılı və digər qrafika əsərin orijinalının və ya nüsxəsinin surəti çıxardılır. Reprosuratçıxarma əsərdən istifadə üsuludur. Qanunda ifadə olunan göstərişə görə nəşretmə bu üsula aid deyil. Yalnız müəyyən şərtlərə əməl olunduqda əsərin reprosurətinin çıxarılmasına (reprosurətçıxarmaya) yol verilir və bu, əsərdən sərbəst istifadə halı hesab edilir. Qanunda həmin şərtlər nəzərdə tutulmuşdur.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, reprosurətçıxarma kitabxana və arxiv işini inkişaf etdirmək, tədqiqat, elmi, tədris, təhsil və maarifçilik məqsədləri üçün həyata keçirilməlidir. Təsədüfi deyildir ki, reprosurətçıxarmanın subyektı rolunda yalnız kitabxanalar, arxivlər və təhsil müəssisələri (məsələn, məktəblər, litseylər) çıxış edə bilirlər. Qanun ancaq onlara əsərlərin reprosurətinin çıxarılmasına icazə verir.

Kitabxanalara, arxivlərə və təhsil müəssisələrinə qanun üç halda əsərin reprosurətinin çıxarılmasına icazə verir. Birinci hal, kitabxana və arxivlərdəki müəyyən əsərin nüsxələrinin itməsindən, məhv edilməsindən və ya istifadəyə yaramamasından ibarətdir. Buna görə də, həmin nüsxələrin tamamlanmasına, bərpa olunmasına və ya dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə kitabxana və arxivlər əsərin reprosurətini çıxarır. Digər tərəfdən, başqa kitabxana və arxivlərin fondlarında əsərin nüsxəsi itir, məhv edilir və ya istifadə üçün yaramır. Kitabxana və arxivlər həmin fondlara əsərin nüsxələrini verirlər, bu şərtlə ki, adi şəraitdə belə nüsxələrin alınması başqa yolla mümkün olmasın.

İkinci hal, tədris, elmi, tədqiqat və ya şəxsi məqsədlər üçün əsərin və ya onun bir hissəsinin nüsxəsini əldə etmək niyyəti ilə kitabxanalara fiziki şəxslərin sorğu göndərməsindən ibarətdir. Kitabxanalar toplularda, qəzetlərdə və digər dövrü nəşrlərdə çap edilmiş ayrıca məqalə və başqa kiçik həcmli əsərlərin və ya əsərlərin qısa parçasının, ya da yazılı əsərlərin (kompüter proqramları istisna olmaqla) qısa hissələrinin reprosurətini çıxarır.

Üçüncü hal, ümumtəhsil müəssisələrində (məktəblərdə, litseylərdə və s.) auditoriya məşğələləri keçməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə ümumtəhsil müəssisələri qəzet, jurnal, toplu və digər dövrü nəşrlərdə çap olunmuş ayrı-ayrı məqalələrin və digər kiçik həcmli əsərlərin və ya yazılı əsərlərdən qısa parçaların reprosurətini çıxara bilər.

İkinci şərtə görə reprosurətçıxarma gəlir (mənfəət) əldə etmək (kommersiya) məqsədi olmadan həyata keçirilməlidir. Kitabxanalar, arxivlər və təhsil müəssisələri gəlir (mənfəət) əldə etmək (kommersiya) məqsədi ilə əsərlərin reprosurətini çıxarda bilməzlər. Əsərlərin reprosurətinin gəlir əldə etmək məqsədi ilə çıxardılması müəlliflik hüququnun pozulması sayılır. Üçüncü şərtə görə, yalnız qanuni əsasda çap edilmiş əsərlərin reprosurətinin çıxarılmasına yol verilir. Əgər əsər çap edilməmişsə, onda reprosurətçıxarma ancaq müəllifin razılığı ilə həyata keçirilir ki, bu, əsərdən sərbəst istifadə halı hesab edilmir. Dördüncü şərt reprosurətçıxarma zamanı istifadə olunan əsərin müəllifinin adının götürülmə mənbəyinin mütləq göstərilməsindən ibarətdir. Nəhayət, beşinci şərtə görə isə əsərin müəyyən məqsəd üçün lazım olan həcmdə reprosurətin çıxarılmasına yol verilir.

Müəlliflik hüququ obyektı olan əsərlərdən informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün istifadə və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması da əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir növüdür. Göstərilən növ (hal) müəlliflik haqqında qanunun 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur [5]. Həmin maddədə əsərdən sərbəst istifadənin bu növünün bir neçə halı sadalanır və göstərilir.

Birincisi, sitat kimi verilmə əsərdən sərbəst istifadə hallarından biridir. Sitat tutalqa da adlanır. Müəlliflik hüququnda sitat kimi vermək (sitat gətirmək) dedikdə, hər hansı müəllifin əsərindən müəyyən qısa parçanın başqa əsərə daxil edilməsi başa düşülür. “Elmi və tənqidi əsərlərin yaradılmasında stat vacib rol oynayır. Sitat qanuni dərc edilmiş əsərdən, həmçinin qəzet və jurnallardan gətirilir. Özü də o, elmi, tədqiqat, polemika, tənqidi və informasiya məqsədi güdməlidir” [1, s.235]. Sitat məhz bu məqsədlərə müvafiq həcmdə verilməlidir.

İkincisi, əsərlərdən misal gətirmək sərbəst istifadə hallarından biridir. Misal gətirmək dedikdə, qanuni dərc edilmiş əsərlərdən qısa parçaları istifadə etmək başa düşülür. İstifadənin bu halı sitat kimi verilmə halından iki cəhətinə görə fərqlənir. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, əsərlərdən qısa parçalar göstərilən halda sitat kimi yox, misal qismində istifadə olunur. Qısa parçaların yalnız tədris məqsədləri üçün istifadə olunması ikinci fərqli cəhəti təşkil edir. Belə ki, əsərlərdən qısa parçaların misal gətirilməsi yalnız tədris xarakterli məqsədlər güdməlidir. Əsərlərdən misal gətirməklə istifadə üç formada həyata keçirilir, nəşr etmədə; radio və televerilişdə; səs və videoyazmada.

Üçüncüsü, dövrü nəşrlərdə çap etmək və ya kütləvi bildiriş əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir halıdır. Belə ki, qanuni əsasda dərc edilmiş cari iqtisadi, siyasi, sosial və dini məsələlər üzrə məqalələrin, yaxud efrilə verilmiş eyni xarakterli əsərlərin qəzetlərdə, jurnallarda və digər dövrü nəşrlərdə çap edilməsinə və ya kütləvi bildirişinə yol verilir. Belə halda müəllifin razılığı tələb olunmur. Söhbət yalnız cari məqalə və əsərlərdən gedir. Birbaşa cari anla bağlı olmayan məqalə və əsərlərdən yalnız müəllifin razılığı ilə istifadə oluna bilər.

Sərbəst istifadənin göstərilən halının əsas məqsədi ölkədə və dünyada baş verən hadisələr barədə vətəndaşları operativ və geniş məlumatla təmin etməkdən ibarətdir. Məqalə və əsərlərdən o zaman sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər ki, müəllif (və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi) məqalə və əsərlərin dövrü nəşrlərdə çap edilməsini və ya kütləvi bildirişi qadağan etməsin. Qadağan edərsə, onda sərbəst istifadə halından söhbət gedə bilməz.

Dördüncüsü, cari hadisələr haqqında icmalda hadisələrin gedişində görülələrin və eşidilələrin surətinin çıxarılması və ya kütləvi bildiriş əsərdən sərbəst istifadənin daha bir başqa halıdır. Sərbəst istifadənin bu halının əsas məqsədi informasiyanı sərbəst şəkildə yaymaqdan ibarətdir, yəni surətçıxarma və ya kütləvi bildiriş informasiya məqsədi ilə bağlı olmalıdır. Cari hadisələr haqqında icmal fotoqrafiya, kinematoqrafiya, efrir və ya kabel televiziya vasitələri ilə verilməlidir.

Beşincisi, açıq siyasi nitqlərin, mülahizələrin, müraciətlərin, təbliğat xarakterli fikirlərin və məhkəmənin gedişində söylənen nitqlərin dövrü nəşrlərdə (qəzetlərdə, jurnallarda və s.) çap edilməsi və ya kütləvi bildiriş əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir halıdır. Əsərdən sərbəst istifadənin bu halı da informasiya məqsədi güdür.

Nəhayət, altıncısı, xüsusi üsullarla gözdən əlillər üçün surətçıxarma əsərdən sərbəst istifadə hallarından biridir. Xüsusi üsullara əsasən qabarıqlı-nöqtəli şrift aiddir. Digər üsullardan da istifadə oluna bilər. Yalnız qanuni dərc edilmiş əsərlərin surətinin çıxarılmasına yol verir. Özü də surətçıxarma kommersiya məqsədi (gəlir götürmək) məqsədi güdməməlidir.

Nəticə

Tədqiqatın yekunu olaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasında kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edən müəlliflik qanunvericiliyi müəllifin şəxsi mənafeyi ilə cəmiyyətin mənafeyini tarazlaşdırmaq (bərəbərləşdirmək) vasitəsi və aləti kimi çıxış edir. Əsərdən sərbəst istifadə ilə cəmiyyətin mənafeyi və digər ictimai məqsədlər üçün müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik qonorarı verilmədən əsərdən müəlliflik qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda maraqlı şəxslərin istifadəsi təmin olunur. Əsərdən sərbəst istifadə barədə normalar nəinki Azərbaycanda, dünyanın bütün sivil ölkələrinin müəlliflik qanunvericiliyinə məlumdur. Həmin normaları bu sahədə vacib beynəlxalq konvensiyalar da tanıyır (məsələn, Bern konvensiyasının 2 və 10-cu maddələri əsərdən sərbəst istifadə hallarını nəzərdə tutur). Şübhəsiz, bu normalar beynəlxalq müəlliflik hüququnun hamılıqla qəbul olunmuş müddəalarıdır. Bir daha təsdiq olunur ki, kitabxanalar oxuculara xidmət prosesində bu hüquq normalarına ciddi riayət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları: dərslik. – Bakı: Digesta, 2006. – 348 s.
2. Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / 29 dekabr 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5041>
3. Xələfov, A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. Monoqrafiya/ A.Xələfov. – Bakı: Azər nəşr, – 2006. – 311 s.
4. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / 21 dekabr 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/25303>
5. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / 5 iyun 1996-cı ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası. – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4167>

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И СВОБОДНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АВТОРСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Мурсалов Натиг Рашид оглу

Резюме

В статье рассматриваются вопросы авторского права в государственной политике в сфере библиотечного дела в Азербайджане в период независимости. В соответствии с поставленной целью изучаются общие положения законодательной гарантии свободного использования произведений, охраняемых авторским правом. Объясняется сущность безвозмездного использования произведений, охраняемых авторским правом, для выполнения задач исследования. Методами анализа и сравнения анализируются правила свободного использования произведения при свободном использовании и воспроизведении произведения в личных целях при условии выплаты авторского вознаграждения. Подробно разъясняется порядок использования объектов авторского права в информационных, научных, образовательных и иных целях и копирования баз данных.

STATE POLICY IN THE FIELD OF LIBRARY WORK IN AZERBAIJAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND FREE USE OF COPYRIGHT WORKS

Mursalov Natig Rashid

Summary

The article examines copyright issues in the state policy in the field of library work in Azerbaijan during the period of independence. In accordance with the set goal, the general provisions of the legislative guarantee of free use of copyrighted works are studied. The essence of the free use of copyrighted works for the fulfillment of the tasks of the research is explained. By using analysis and comparison methods, the rules of free use of the work are analyzed by free use and reproduction of the work for personal purposes on the condition of paying the author's royalties. Procedures for using copyright objects for informational, scientific, educational and other purposes and copying databases are explained in detail.

Rəyçi: t.e.d., prof. Xəlil İsmayilov

Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının 14.06.23 tarixli protokolu.

Daxil olma tarixi 10 iyul 2023-cü il